

INHOUD

Appels en peren. <i>Lof van de vergelijking</i>	9
Zandvoort aan de Middellandse Zee. <i>Kees Fens en Predrag Matvejević</i>	23
De schaal van Cleveringa. <i>Twee manieren om jurist te zijn</i>	33
Hamlet en Telemachus. <i>Twee zonen van hun vader</i>	46
Het verdachte probleem. <i>Over de logica van zelfmoord</i>	52
Napoleon en ik in Alkmaar. <i>Twee voorbijgangers</i>	64
Drie manieren om een Jood te worden. <i>Over identiteit en vrijheid</i>	73
Het schip en de lading. Het fregatschip Johanna Maria <i>als ideeënroman</i>	82
Een valse dageraad. <i>Oscar Wilde vóór en na 20 mei 1897</i>	90
Neutraliteit versus engagement. <i>Schrijvers als soldaten</i>	99
Het bewustzijn van Italië. <i>Over Heinrich Schliemann en Sigmund Freud</i>	109
Een dansende vader. <i>Over het verschil tussen een zwarte en een blanke</i>	117
De doos van Laterveer. <i>Over eigen en andermans familie</i>	127

Niet de tralies, maar de deur. <i>Schrijven in een gevangeniscel en in een werkkamer</i>	133
Het dorp en de wereld. <i>Over Het uur van de rebellen van Lieve Joris</i>	148
Ernest Dowson en Francis Donne. <i>Hoe het is om te sterven</i>	154
Het grote en het kleine verhaal. <i>Generalisten en specialisten in de kunstgeschiedenis</i>	166
De markiezin nam de trein van 9 uur. <i>Paul Valéry's Cahiers als antiroman</i>	175
Fotografie en autobiografie. <i>Kousbroeks fotosynthese als versmelting met de lezer</i>	184
Trouwen of niet trouwen. <i>De huwelijkswereld van Delmore Schwartz</i>	191
Het tegenovergestelde van kunst. <i>Over de parallel tussen commercie en ambtenarij</i>	203
De duivenmelker en de arts. <i>De Shoah in feiten en verhalen</i>	212
Verantwoording	219

APPELS EN PEREN

LOF VAN DE VERGELIJKING

Op 21 februari 1822 werd bij het Dogenpaleis in Venetië het doodvonnis uitgesproken over de Italiaanse schrijver Silvio Pellico, onder andere auteur van het toen in eigen land geliefde toneelstuk *Francesca da Rimini*. In Lombardije en de Veneto, het noordelijke deel van wat veertig jaar later de Italiaanse eenheidsstaat zou worden, hadden sinds het Weens Congres van 1815 de Oostenrijkers het voor het zeggen, een zeggenschap die met harde politiehandoel en met actieve censuur werd gehandhaafd. De literaire en journalistieke kringen waarin Pellico verkeerde, waren bevolkt met vrijdenkers, anti-Oostenrijkse liberalen, zowel fanatieke onafhankelijkheidsstrijders als wat je tegenwoordig 'kritische intellectuelen' zou noemen. Minder of meer geheime samenkomsten van gelijkgestemden, in publieke ruimtes en in privéhuizen, waren aan de orde van de dag. Wat er tijdens die bijeenkomsten ook precies besproken en beraamd werd, de Oostenrijkse geheime politie beschouwde het al snel als staatsgevaarlijk 'carbonarisme' en ging er vanaf 1819 met verhoogde paraatheid achterheen. In Venetië werd een speciale commissie ingesteld, geleid door de briljante Tiroler jurist Antonio Salvotti, die zich met de opsporing, vervolging en veroordeling van deze

verraders moest bezighouden. Tientallen arrestaties waren het gevolg, en zo belandde ook Pellico in het gevang, nadat hij op vrijdag 13 oktober 1820 op verdenking van hoogverraad was gearresteerd.

Het doodvonnis van Pellico werd omgezet in vijftien jaar *carcere duro*, later verder teruggebracht tot zevenenhalf jaar, maar gezien de omstandigheden waarin de straf moest worden uitgezeten – in de duistere en kille kerkers van het kasteel Spielberg in Moravië – mag het een wonder heten dat de zwakke Pellico deze jarenlange aanslag op zijn gezondheid heeft doorstaan. Hij schreef er zijn beroemde gevangenisboek *Le mie prigioni* (1832) over.

Voordat hij op 25 maart 1822 per gondel en vervolgens per koets werd afgevoerd naar de lugubere Spielberg, werd het Pellico toegestaan nog enkele mensen te schrijven. Die gelegenheid gebruikte hij onder meer voor een paar lange brieven aan zijn vader en ook voor een uitzonderlijk kruiperig bedankje aan het adres van de infame Salvotti, een epistel zo ongehoord onwaarschijnlijk in zijn schijnheiligheid dat je er in elk geval als moderne lezer met uitpuilende ogen kennis van neemt. Ongetwijfeld had hij zijn redenen om heil te verwachten van een dergelijk onderdanige toonzetting. Hetzelfde geldt vast ook voor de volgende passage, uit een brief van 23 maart 1822 – twee dagen voor zijn transport naar de gevangenis – gericht aan de Sardijnse viceconsul in Venetië, die hij om vriendschappelijke hulp bij enkele praktische zaken vraagt:

Aan de vertroosting die ik u vraag aan mijn ouders over te brengen, verzoek ik u nog het u welbekende feit toe te voegen dat ik hier steeds met de meest genereuze zachtheid ben behandeld.

Ik kan deze passage niet lezen zonder direct te denken aan eenzelfde afscheidsverklaring die door Sigmund Freud werd afgelegd toen hij na de Oostenrijkse *Anschluss* in 1938, te midden van het exuberante antisemitisme waaraan de Oostenrijkse en de Duitse nazi's zich nu met vereende krachten overgaven, voorbereidingen trof om samen met zijn gezin naar Engeland uit te wijken, waar hij de laatste jaren van zijn leven zou doorbrengen. Voordat de autoriteiten de stokoude Freud uiteindelijk lieten gaan, stonden ze erop dat hij – zoals zovelen schaamteloos weggetreiterd uit eigen land – een verklaring zou afleggen dat de Gestapo hem behoorlijk had behandeld. Die verklaring ondertekende Freud inderdaad, en in een bui van sardonische humor voegde hij aan de afgelegde verklaring in handschrift nog toe:

Ik kan iedereen de Gestapo van harte aanbevelen.

De vraag is of je deze historische parallel, tussen de afscheidsverklaring van Pellico en die van Freud, eigenlijk wel kunt trekken. In beide gevallen gaat het om mensen aan wie in onze ogen – anders dan in die van de machthebbers van hun tijd – niets te verwijten valt: de een was een schrijver die bezwaren koesterde tegen de vreemde overheersing van zijn land en die daarover met anderen heeft gesproken en gecorrespondeerd, de ander was een Joodse dokter die er vele internationale contacten op na hield. Beiden werden naar onze normen schandelijk behandeld, iets wat ze bij gelegenheid van hun gedwongen vertrek uit eigen land in buitengewoon beleefde bewoordingen schriftelijk ontkenen. Beiden waren duidelijk niet vrij om op te schrijven hoe het werkelijk zat, al zijn we daar langs andere wegen toch gedetailleerd mee bekend.

Dat zijn inderdaad overeenkomsten, maar de gangbare tegenwerping luidt dat zo'n vergelijking mank gaat. De historische

omstandigheden waaronder Pellico door de staatspolitie naar het gevang werd gebracht en de historische situatie waarin Freud door de geheime staatspolitie het land uit werd gezet, zouden daarvoor te zeer verschillen. Toch is het de vraag wat precies het trekken van deze vergelijking ongeoorloofd zou maken. Is het moreel verwerpelijk om dit te doen? Strookt het niet met wetenschappelijke eisen? Gaat het louter om het punt dat er 116 jaar tijdsverloop tussen zit? Om het feit dat Oostenrijk in 1822 en Oostenrijk in 1938 totaal onvergelijkbaar zijn? Wat bedoelen wij eigenlijk als we zeggen dat een vergelijking ‘mank gaat’?

Het verwijt van mankheid wordt dikwijls tegen het trekken van vergelijkingen ingebracht, tegen vergelijkingen tussen volkeren bijvoorbeeld, of tussen boeken. Neem het op één lijn stellen van Grieken en Turken of van Joden en Palestijnen. Of neem de vergelijking die de Amerikaanse literaire kritiek trok tussen *De ontdekking van de hemel* van Harry Mulisch en het werk van Homerus en Dante. Wie zich aan dergelijke vergelijkingen waagt, zal allerlei weerstand moeten overwinnen. En de meeste weerstand van al wordt opgeroepen door de historische vergelijking. Wie een pleidooi wil houden voor de vergelijking als manier om de werkelijkheid te onderzoeken treft in de historische vergelijking de hardste noot om te kraken. Laten wij een poging wagen.

In het kerstnummer 2010 van *Vrij Nederland* stond een interview waarin de toenmalige PvdA-leider Job Cohen ‘Ja’ antwoordt op de vraag of moslims in onze tijd net zo worden buitengesloten als dat gebeurde met Joden rond het begin van de Duitse bezetting van ons land. Dat kwam hem van vele kanten op heftige kritiek te staan. Schrijver Joost Zwagerman noemde de uitspraken van Cohen in *de Volkskrant* ‘infamerend’, rabbijn Evers meende in het *NIW* dat Cohen met deze vergelijking moslims absoluut geen dienst bewees en dat zijn woorden tegelijk on-

recht doen aan de geschiedenis van de Joden in Nederland.

Korte tijd daarvoor werd het verschijnsel van de historische vergelijking ook al op de proef gesteld door Nexus-voorman Rob Riemen, die in een essay getiteld *De eeuwige terugkeer van het fascisme* stelde dat de ideeën en de politieke beweging van Geert Wilders sterk doen denken aan de beginfase van het fascisme. Ook hierop volgden krachtige afwijzingen, van zowel historici als politici, waarvan de basale strekking was: dergelijke vergelijkingen mag je niet maken. Daarvoor zijn de verschillen tussen toen en nu te groot.

Al even omstreden is de historische vergelijking in debatten over de Nederlandse betrokkenheid bij vredesmissies in Afghanistan; eerst in Uruzgan, vervolgens in Kunduz. In die debatten klinkt bij herhaling de al dan niet uitgesproken vergelijking met onze tragische ‘militaire vredesmissie’ naar Srebrenica mee. Deelnemers aan de discussie rond nieuwe internationale missies voelen steeds weer de behoefte om zich af te zetten tegen een parallel met de fatale gebeurtenissen van 1995. Zo bijvoorbeeld Joeri Boom in *De Groene Amsterdammer* van 3 oktober 2007: ‘Uruzgan is géén Srebrenica. De vergelijking gaat op vele punten mank.’

Vooraf ingezonden-brieven-schrijvers hebben er een handje van om in hun ogen mank gaande vergelijkingen aan de kaak te stellen. Voor dat type verontwaardigde verwerping is de volgende reactie op een geschiedeniswebsite representatief: ‘De historische vergelijking dient als historisch stijlmiddel te verdwijnen uit het politiek jargon. [...] De historische vergelijking gaat doorgaans nog meer dan andere vergelijkingen mank, en vertroebelt zo slechts het debat. Zij roept voornamelijk misverstand en wrevel op.’

Hoe vaker en hoe harder men zich afzet tegen de historische vergelijking, des te meer raak ik ervan overtuigd dat het trekken van zulke parallellen eigenlijk juist zeer interessant is, leerzaam ook, en dikwijls verhelderend, in het bijzonder wanneer die vergelijking betrekking heeft op gebeurtenissen van vandaag.

Wie vanuit het heden een historische vergelijking trekt, verbindt een verschijnsel van nu dat nog aan het gebeuren is, dat dus nog niet is uitgekristalliseerd, met vroegere gebeurtenissen die ons in hun verloop en gevolgen goed bekend zijn. Datgene waarvan nog onduidelijk is wat het precies zal gaan betekenen krijgt aldus een interpreterende of zelfs waarschuwende verwijzing mee naar een of meer gebeurtenissen uit het verleden waarvan wij de afloop en de consequenties kennen. Voorbeeld: na de publieke mededeling van de toenmalige Amsterdamse hoofdcommissaris Welten dat hij het aankomende boerkaverbod van het kabinet-Rutte I niet zou gaan handhaven, viel de Haagse politiek – Wilders twitterend voorop – unisono over de politiemannen heen: die moest gewoon zijn werk doen en de wet uitvoeren. Maar in *NRC Handelsblad* van 10 januari 2011 stond een klein ingezonden briefje van een Haagse mevrouw die schreef: ‘Als we in 1940-’45 een politiecommissaris als Bernard Welten hadden gehad, die vond dat politiemensen geen Joden uit hun huis moesten sleuren, was er misschien iets minder leed geschied en was er na de oorlog iets minder kritiek geweest op de politie.’ Ziehier een mooi voorbeeld van een historische vergelijking die in één klap, met weglating van alle verschillen, een onderwerp vergelijkenderwijs op scherp stelt en een gezichtspunt overbrengt dat langs andere weg nog niet zo gemakkelijk, althans niet zo compact, over het voetlicht had kunnen worden gebracht. Kortom, de historische vergelijking is door haar selectieve, naar haar aard simplificerende effect een uitermate effectief middel om iets duidelijk te maken.

Maar die simplificatie, is die niet funest voor een juist begrip van de verschillen tussen verleden en heden? Daar geloof ik niks van. In het voorbeeld van Job Cohen, die in het genoemde interview verhaalt hoe zijn moeder zich aan het begin van de oorlog net zo buitengesloten voelde als hij zich voorstelt dat moslims zich in onze tijd buitengesloten voelen, is zonneklaar wat de verschillen tussen toen en nu zijn. Op de actieve en systematische uitsluiting door de Duitse bezetters volgden razzia's, gevangenneming, gedwongen transport en een even doelbewuste als massale vernietiging. Iedereen weet – en zeker Job Cohen zelf – hoezeer dat weliswaar in 1940-1945 aan de orde was, maar dat in onze tijd niets erop wijst dat van een dergelijk vervolg opnieuw sprake zal zijn. Cohens historische vergelijking zegt dus niet: toen en nu zijn hetzelfde, maar signaleert een overeenkomst tussen het gevoel van uitsluiting van de ene groep begin jaren veertig en het gevoel van uitsluiting van de andere groep in onze tijd. Wie een vergelijking trekt tussen de Russische veldtocht van Napoleon en Hitlers Operatie Barbarossa hoeft zich niet te verontschuldigen voor de talloze verschillen tussen 1812 en 1941, als hij maar iets zinnigs en overtuigends doet met de parallel die hij poneert. Zo zou ook Job Cohen niet moeten worden bekritiseerd om de punten waarop zijn historische vergelijking zogenaamd mank gaat, maar afgerekend moeten worden op het inzicht dat hij aan die vergelijking probeert te ontleen, voor zover die zijns inziens wél opgaat.

Een volgend argument dat pleit voor de historische vergelijking is dat het expliciteren van een vergelijking de transparantie en de falsifieerbaarheid van iemands beweringen bevordert. Tegen impliciete beweringen is het veel lastiger polemiseren. De meeste historische parallellen worden impliciet getrokken, die liggen meestal reeds in de taal zelf besloten. Bijvoorbeeld in mijn beschrijving hierboven van het milieu waarin de Italiaanse

carbonarist Silvio Pellico verkeerde, sprak ik over ‘vrijdenkers’, ‘liberalen’ en ‘onafhankelijkheidsstrijders’. Dat is een woordkeus waaraan mijn interpretatie van het carbonarisme al direct af te lezen valt. Ik had het ook kunnen hebben over ‘verraders’, ‘samenzweerdens’ en ‘opstandelingen tegen het wettige Oostenrijkse gezag’. Alleen al door mijn woordkeus trek ik een impliciete vergelijking met andere (Europese) revoluties en bevrijdingsbewegingen. Hoe explicieter ik die vergelijking maak, des te duidelijker weet de lezer waar ik sta, en des te beter kan ik voor mijn interpretatie ter verantwoording worden geroepen.

Een laatste voordeel van de historische vergelijking is nog dat zij – juist door de persoonlijke keuze die eraan ten grondslag ligt – veel kan onthullen over de achtergrond van waaruit iemand een bepaald onderwerp tegemoet treedt. De vergelijking van Cohen tussen de positie van moslims in het Nederland van nu en die van Nederlandse Joden aan het begin van de Duitse bezetting, liet duidelijk zien – duidelijker dan welke beschrijving van het heden ook – met welke associaties, welke gevoeligheden, welk referentiekader de PvdA-prominent het vraagstuk van immigratie en integratie benaderde. Het gaat er niet om wat u en ik vinden van de achtergronden van zijn ‘Ja’, waar het om gaat is dat deze vergelijking ons een verhelderend kijkje gunt in de morele keuken van Job Cohen. Degenen die het met hem eens zijn, zullen in deze historische vergelijking spontane steun vinden voor hun verbondenheid met zijn denkbeelden, degenen die het niet met hem eens zijn, zullen daardoor des te beter in staat zijn Cohens visie op het onderwerp te bestrijden.

Met andere woorden: lang leve de historische vergelijking, vooral wanneer zij mank gaat. En dat doet zij bijna altijd, want vergelijkingen gaan nu eenmaal per definitie mank. Dat maakt ze juist zo interessant en zo bruikbaar. Niemand hoeft uit te leggen dat de Oostenrijkse nazi’s die zo gretig met de Duitse Ges-